

COLONITZACIÓ FEUDAL I RESISTÈNCIA ANDALUSINA AL REGNE DE VALÈNCIA. LA FRONTERA MERIDIONAL (1238-1277)¹

JOSEP TORRÓ

En primer lloc, cal assenyalar que es tracta d'un estudi global sobre el procés de colonització desenvolupat a la regió oriental d'al-Andalus conquerida pel comte rei Jaume I d'Aragó durant el període comprès entre la caiguda de la ciutat de València (1238) i l'esclat de la revolta del camperolat andalusí (1276-1277). El treball dedica, no obstant això, una atenció especial al terç meridional del nou regne, des del riu Xúquer i la ciutat de Xàtiva fins a la frontera castellana de la línia Biar-Bussot: una zona que roman densament habitada per la població indígena. És àmpliament coneguda la gran quantitat de publicacions i d'autors interessats en el problema —que encara representa un argument central en la producció historiogràfica sobre el País Valencià i, alhora, manté un estrany «interès social»—, però aquesta tesi ha abordat, precisament, els factors ignorats o menys tinguts en la recerca precedent i, sobretot, ha tractat d'oferir una nova explicació del procés, integrada i racional en la mesura de la capacitat de l'autor. D'altra banda, la recerca té un deute innegable respecte al conjunt de l'obra de Pierre Guichard; de fet, hauria estat inconcebible sense les explicacions que l'historiador francès ha formulat sobre l'ocupació cristiana del regne en els seus treballs i, darrerament, en la seua tesi d'Estat.² Evidentment, les voluminoses aportacions de R. I. Burns també han estat força aprofitades, tot i que des d'una consideració crítica. La base documental, finalment, no s'ha limitat a les fonts habituals, com ara els registres de la cancelleria reial o els Llibres del Repartiment —objecte sovint d'una utilització abusiva i acrítica—, sinó que també ha incorporat la més antiga documentació judicial de dos arxius locals (Alcoi i Cocentaina), la qual ha permès introduir un nou gènere de problemes i una nova dimensió d'anàlisi.

L'objectiu primari d'aquest treball rau, doncs, a descriure les condicions en què es verifica la colonització feudal del regne de València durant el període anterior a l'aixecament indígena del 1276 al 1277 i preferentment pel que fa a la frontera sud, és a dir, la zona on es constitueix el nucli principal de la sublevació. Un coneixement més precís d'aquest procés permet obtenir explicacions satisfactòries de l'esclat insurreccional amb què culmina l'etapa decisiva de la colonització. Més enllà, però, hi ha un altre objectiu de major contingut teòric. Es tracta d'identificar, amb la major concreció possible, els mecanismes d'articulació del cos indígena en el sistema social estès sobre aquest antic racó d'al-Andalus arran de l'esmentat procés de conquesta i colonització.

1. Resum de la tesi doctoral dirigida pels doctors Antoni Furió i Paulino Iradiel, llegida a la Universitat de València l'1 de juliol de 1996 davant el tribunal format pels doctors Miquel Barceló (president), Enric Guinot (secretari), Pierre Guichard, Àngel Poveda i Ricard Soto (vocals).

2. *Les musulmans de Valence et la Reconquête (XIe-XIIIe siècles)*, Damasc, 1990-1991, 2 vol.

La gran qüestió de fons és, així, la de la permanència estable d'un cos social indígena no assimilat i mantenidor de les seues especificitats reproductives. Aquest fet, indubtablement, constitueix la singularitat més remarcable del nou regne en relació amb altres àmbits guanyats llavors per l'expansió europea. El tractament del problema implica, de manera necessària, la conveniència d'identificar, a través del contrast amb les societats colonitzades, les especificitats dels ressorts expansius del sistema feudal i de la seua major potència. En conseqüència, el treball ha observat una orientació general que respon a l'itinerari següent:

a) Conveniència de participar d'un llenguatge i d'un sistema de nocions adients per a una anàlisi integrada de les colonitzacions medievals europees, on ha de ser inserida la del *Sharq al-Andalus*.³ S'ha defugit tant la buidor o l'ambigüitat manifesta (cultura, ètnia, interacció, llibertat, osmosi, prosperitat, simbiosi, tolerància, transició, etc.) com els substancialismes o les singularitzacions improcedents («croada» o «reconquesta» en compte de conquesta, «repobladors» en compte d'immigrants o colons; «mudèjars» en compte d'indígenes o andalusins): totes aquestes expressions contribueixen a bloquejar la possibilitat d'anàlisis racionals. Els conceptes clau del raonament han estat els de conquesta, colonització, migració, assimilació, segregació, resistència, renda i tribut, a banda d'un, poc usual en les recerques sobre el feudalisme, com és el de reserva.

b) Seguiment d'una estratègia d'anàlisi que parteix de la distinció neta entre la societat colonial implantada amb la conquesta i el cos social indígena que roman a la terra, per tal de fer paleses les diferenciacions adients.

c) Formulació, a la fi, d'una proposta explicativa sobre l'articulació del camperolat andalusí en el nou sistema.

D'acord amb els principis acabats d'enunciar, el desenvolupament de la recerca ha tingut en compte, successivament, els aspectes esmentats a continuació:

1. Revisió detallada de la capacitat andalusina de resistència armada i dels efectes de les operacions militars i colonitzadores sobre la població indígena (capítols I i II).

2. Anàlisi estructural de la societat colonial construïda pels immigrants, atenent a: a) el procés d'ocupació de la terra; b) els imperatius d'una producció incipientment especialitzada; i c) la constitució dels nuclis urbans —viles— en la seua triple qualitat de congregacions residencials, comunitats veïnals estratificades i centres d'un mercat regional fortament integrat (capítols III i IV).

3. Anàlisi estructural de la societat colonitzada, on es remarca la dualitat entre els grups d'andalusins desposseïts (anomenats *eixàrics*), deportats i dispersos pels voltants dels centres de colonització, i les aljames que han pogut mantenir els seus patrimonis territorials juntament amb la capacitat per a organitzar la producció dintre el nou marc de les exigències feudals de renda (capítol V).

4. Estudi de la renda feudal i la seua adaptació a les necessitats del procés colonitzador; determinació de la diferència de la renda obtinguda dels colons i de l'obtinguda dels andalusins (capítol VI). Ara, no obstant això, els resultats d'aquest apartat s'exposaran en el marc de les anàlisis precedents, així com en un darrer punt que he reservat per concloure amb la proposta sobre l'articulació.

3. No hi ha encara, tanmateix, condicions per a efectuar tal mena d'anàlisi, tot i que la recent obra de R. BARTLETT, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*, Londres, 1994 —que he tingut molt present— representa un estímul de cara a l'enquadrament de recerques disperses.

1

L'argument inicial intenta fer veure que la conquesta i la seua consolidació no són, estrictament, el producte de la presumpta inferioritat de la tecnologia militar andalusina respecte de la dels feudals, sinó de la capacitat del sistema per a generar una migració camperola suficient des de Catalunya i Aragó. No es tracta, però, d'una simple inèrcia de creixement demogràfic: la matèria social de la immigració colonial és el resultat de processos antics de ruptura genealògica, generadora de camperols desheretats o insuficientment dotats de terres, en disposició de posar-se al servei de les accions militars i colonitzadores. L'èxit de la immigració va permetre la segregació i la submissió permanent de la població indígena, creant alhora les condicions per a exercir la sobreexplotació d'aquesta.

D'altra banda, no es pot oblidar que la immigració fou possibilitada pel buidament poblacional d'espais conquerits, obtinguts amb les morts, els captiveris i, sobretot, les expulsions d'andalusins, especialment les efectuades el 1238 i el 1248. La creació i perpetuació de noves fonts de renda per a la monarquia i la classe feudal, com a objectius propis de la conquesta, havien de fer front a una sèrie d'opcions alternatives abans de consolidar-se. La successió de les decisions preses pels vencedors va generar els dos elements que doten de contingut el procés de colonització: d'una banda, la immigració colonial de camperols cristians; de l'altra, la sobreexplotació —es tracta d'una expressió relacional— del camperolat indígena. Una preferència pel segon aspecte resultava, de bon començament, còmoda i avantatjosa, però posava en perill l'estabilitat del domini de les terres conquerides, ja que les aljames autònomes mantenien una forta capacitat insurreccional (es té en compte que la falta d'una immigració camperola va fer trontollar els dominis occidentals a l'Orient Mitjà, a l'Egeu i a Livònia). Tanmateix, privilegiar llavors l'opció immigratòria alternativa requeria el sacrifici d'una indesitjada caiguda de les rendes.

La resolució d'aquesta disjuntiva va culminar en la desfeta andalusina del 1277, i pot qualificar-se de resolució equilibrada en la mesura que els dos components contradictoris de la colonització resten articulats de manera estable fins al segle XVI. Evidentment, no podem creure que aquest desenllaç fos absolutament premeditat; més aviat es va configurar lentament a partir de la rígida realitat de la resistència andalusina. Com ja he dit, aquesta estabilització representa la particularitat més destacable del feudalisme valencià; particularitat que, al meu parer, té l'interès addicional de constituir un dels primers precedents de la inserció perpetuable —sense assimilació— de poblacions indígenes practicada en els posteriors sistemes colonials ultramarítics.

La relació entre la immigració colonial i l'explotació del cos social indígena, entre els colons i els colonitzats, es desenvolupa conflictivament entre el 1238 i el 1276. Em referiré seguidament als trets característics de cada un dels processos i finalitzaré, com ja he dit, amb una explicació de l'articulació finalment assolida.

2

Els immigrants, de procedències diverses, són congregats a centres de colonització vertebrats sobre les planures interiors i litorals, i provoquen la partició i l'embossament dels reductes autònoms

andalusins. La diversitat dels orígens geogràfics dels colons reunits en un mateix nucli queda reflectida en els noms personals, fet que representa una característica general de les migracions feudals. Així doncs, de l'onomàstica dels colons camperols valencians es desprenen, en principi, dues observacions. En primer lloc, l'absència de veritables llinatges: no hi ha a penes gentilicis, sinó vagues referències a llocs de procedència. El nom de l'individu és d'una simplicitat i d'una buidor colpidora, no diu res de l'origen familiar, la nissaga o els lligams, i contrasta vivament amb la sofisticada estructura dels noms andalusins. En segon lloc, els cognoms no són necessàriament indicatius d'una procedència directa: un tal Guillem de Montblanch, per exemple, pot haver nascut a Cervera o a Valls. Hi ha, és clar, el problema de la mobilitat constant de molts colons i, d'altra banda, és difícil determinar en quin moment un atribut onomàstic de procedència es fixa i es transmet com a cognom.

Segons la seua «qualitat» personal, els colons reben dotacions menors o majors: les primeres les anomenen *heretats de treball*; les segones, *heretats de renda*. Les heretats de treball, més petites (normalment fins a 9 ha), estan destinades a ser conreades directament pel beneficiari i la seua família; les altres, al contrari, són concebudes per a alliberar els beneficiaris de l'activitat agrícola i proporcionar-los una renda a través del treball de mitgers, habitualment indígenes. Les primeres són hegemòniques en quantitat i superfície, d'acord amb l'interès d'estendre els heretaments a un elevat nombre de colons, sempre sobre la base d'una regularització formal de l'espai agrari que permet controlar les reparticions de la terra i la seua avaluació fiscal.

Ara bé, aquestes intencions inicials resultaran malmeses, de manera immediata, pel deslliurament inevitable de les dinàmiques d'acumulació. La tendència a l'acumulació de terres no era, certament, imprevisible, i l'administració reial va tractar d'evitar-la amb mesures de bloqueig, estereotipades en les fórmules diplomàtiques contingudes en les cartes de donació dels lots: establiment de la prohibició de vendre'ls a cavallers i clergues, a més d'un termini de deu anys o més per poder alienar-los lliurement. Però tals mesures serviren de ben poc davant les apropiacions furtives de terres quan es presentava l'ocasió (posseessions d'absents i d'orfes, fites imprecises, etc.), o la venda pública de terres abans de termini quan s'imposava per l'endeutament del possessor. Cal tenir en compte que molts dels immigrants s'havien especialitzat en les armes i, sovint a la frontera, no tenien gaire interès per la conservació (pel treball) dels lots que els havien estat atorgats. D'altra banda, els efectes de la transmissió igualitària i del mercat immobiliari —fenòmens profundament relacionats entre si— permeteren mantenir, d'una banda, les possibilitats d'acumulació i, de l'altra, l'estructura de «petita explotació» camperola, sotmesa tanmateix a tendències constants cap a la mobilitat i l'empobriment.

L'apropiació desordenada de la terra s'havia imposat a la repartició formal pensada per atorgar solidesa a la presència dels colons; i, en precipitar-se l'acumulació de patrimonis, no solament es desenvolupava l'estratificació social, sinó que disminuïa el nombre de colons que, en el futur, podria sostenir-se. Així doncs, a més de la precarietat generada per la falta d'arrelament de molts dels nousvinguts, la falta de terres disponibles a les zones colonitzades minvava del tot les possibilitats d'incrementar la immigració. Aquest context dóna sentit als intents reials de reactivar la vinguda de colons, posats de manifest a partir del reconeixement general d'heretats que fou efectuat el 1270. Les noves operacions de colonització tractarien de no repetir alguns dels defectes de les

anterior: es va confiar, així, la seua planificació a professionals, en compte de deixar les reparticions a les mans de gestors locals poc competents i proclius a favoritismes (com s'havia fet els anys 1249-1256). Però la ja esmentada falta de terres adients va obligar a fonamentar aquests projectes en la valoració d'espais nous: projectes d'irrigació a gran escala, bonificació de marjals, rompada de secans; actuacions amb un abast significatiu a la part central del regne, però que a penes tenien marge per a desenvolupar-se a la regió meridional. Com a conseqüència, l'increment de la immigració va tendir a travessar els límits dels territoris reservats a les aljames andalusines.

Paradoxalment, el grau d'ocupació de la terra a les zones colonitzades no es corresponia amb el rendiment agrari. El sistema agrari creat pels colons camperols estava encara lluny d'assolir les possibilitats productives que li oferien no sols les extenses superfícies disponibles, sinó també la incipient especialització dels conreus i la mercantilització, palesa ja en les collites d'ordi (com a farratge) i vinya. L'orientació aprehensible de l'agricultura feudal —fonament remarcat per Miquel Barceló—⁴ observada pels colons no es devia a la demanda directa de renda per si mateixa sinó més aviat a la necessitat indefugible de recórrer a l'intercanvi i, per tant, de mercantilitzar una part important de la producció pròpia per a obtenir els mitjans adquisitius.

L'absorció de les massives emissions reials de billó (1247 i 1271) i l'homogeneïtat dels preus del gra al regne, afavoridora de l'expansió de les xarxes de crèdit, representen proves fermes del caràcter integrat del mercat i del paper determinant que ha assolit en el funcionament del sistema. No hem d'oblidar, però, que la seua generació no és espontània o «natural»: el mercat feudal sorgeix a partir de les limitacions productives derivades de la individualització familiar, de la segmentació del poder adquisitiu provocada per l'estratificació social i, finalment, de les necessitats d'adquisició de béns de consum creades per la centralització residencial. En altres paraules, és un producte directe dels continguts característics de la lògica de domini feudal.

La centralització residencial, en concret, constitueix un element cabdal per a la reproducció del sistema. És per això que, sota una diversitat aparent, les àrees de residència dels colons observen pautes morfològiques idèntiques, basades en l'agregació ordenada i regular d'unitats domèstiques estrictament separades. Són, en definitiva, agrupacions artificials, i és aquest fet el que atorga sentit a la noció de *comunitats* aplicada a les poblacions de colons;⁵ un sentit que no hem de cercar, doncs, en l'homogeneïtat patrimonial ni en un accés indiferenciat als òrgans del Govern local, coses que, com sabem, no corresponen a la realitat. De fet, les accions comunitàries responen, sobretot, als interessos dels prohoms que controlen els ressorts del poder veïnal.

L'exercici d'aquest control, al marge de l'autoritat reial o senyorial, representada pel batlle, té com a funcions principals disciplinar la vida veïnal, fortament conflictiva, i possibilitar la recaptació de la contribució imposada als patrimonis dels colons: la peita. D'altra banda, l'accés dels prohoms al Govern local —és a dir, aquells que no tenen necessitat de treballar la terra— col·loca alguns d'ells en condicions per a captar part dels excedents en circulació, a través d'arrendaments de rega-

4. «La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural», a M. BARCELÓ *et al.*, *Arqueología Medieval. En las afueras del «medievalismo»*, Barcelona, 1988, p. 195-274.

5. Els fonaments artificials de l'articulació dels nous grups humans en «comunitats» a l'Europa feudal a partir del segle xi foren intel·ligentment assenyalats per Alain GUERREAU, *El feudalismo. Un horizonte teórico*, Barcelona, 1984, p. 209-217.

lies i operacions creditícies o especulatives. Els que aconseguisquen establir la seua posició social —que seran ben pocs— i constituir una oligarquia vilatana estable tendiran a enfrontar-se als cavallers i rendistes que mantenen heretats treballades per mitgers andalusins en els àmbits locals corresponents. Les manifestacions d'aquest conflicte, que també tradueixen la maduració de les oligarquies veïnals, només tenen lloc al final del període estudiat, cap al 1276, però anuncien ja una pugna que caracteritzarà el darrer quart de segle, la resolució de la qual serà determinant per al desenvolupament econòmic posterior dels nuclis urbans sorgits amb la colonització.

3

L'altre component de la colonització és l'explotació del cos social andalusí. L'explotació, indubtablement, no s'exerceix de manera privativa sobre els indígenes, però sí de manera més intensa en relació amb la suportada pels colons. És un lloc comú de la historiografia admetre el major pes de les rendes «mudèjars», però no conec cap descripció del funcionament d'aquesta sobreexplotació diferencial respecte a les càrregues lleus aplicades al camperolat cristià. En principi, pot dir-se que es fonamenta sobre la submissió dels vençuts i que no és circumstancial, sinó un objectiu conscient i ben definit, posat de manifest en el desinterès dels feudals per destruir l'especificitat andalusina: no hi ha intents seriosos d'assimilació social.

Més enllà d'aquest tret general, i a banda de l'esclavatge dels captius, les condicions de l'explotació indígena són força diferents. D'acord amb l'origen i l'estatut de les comunitats andalusines constituïdes, podem establir una distinció general en dos blocs. D'una banda, tenim les aljames noves, creades pel rei o els grans senyors amb l'assentament de camperols desposseïts i desplaçats des dels seus llocs d'origen (normalment zones destinades a la immigració cristiana): un fenomen que va tenir lloc, principalment, entre el 1248 i el 1259, però que torna a repetir-se els anys 1268-1270 (conseqüències de la sublevació andalusina de Múrcia) i els anys 1273-1275 (pressió colonitzadora). Les noves aljames tenen molt poc en comú amb les altres; són factícies, poc cohesionades i força estratificades. Radicades, sovint, a les moreries suburbanes o prop de les viles, una de les seues funcions primordials és donar cobertura institucional i assistencial als eixàrics, és a dir, als camperols andalusins desproveïts de patrimonis transmissibles, els quals sobreviuen posant les seues energies al servei de rendistes i petits senyors; dispersos, per això, en multitud de dependències.

D'una banda, tenim la situació de desposseïció i precarietat pròpia dels eixàrics (als quals cal afegir aquells possessors d'heretats mínimes obligats a exercir complementàriament de jornalers o mitgers) i, d'altra banda, les aljames anteriors a la conquesta que lograren mantenir-se sobre les seues terres. La gran paradoxa de l'expulsió del 1248 és que va afectar els submisos i, al contrari, va permetre la permanència i l'autonomia dels resistents, en especial de les aljames muntanyenques de la regió meridional del regne. L'autonomia es fonamentava en la capacitat de transmetre els patrimonis i organitzar el treball d'acord amb les pròpies pautes reproductives. Pel que sembla, estava formalitzada en l'anomenat —significativament— fur de Montesa,⁶ consistia en el manteniment de

6. Montesa fou el castell i territori destinat a acollir el *qaid Abū Bakr b. 'Isà* i la seua gent d'acord amb el pacte que va precedir la caiguda de Xàtiva (1244-1246).

l'estructura fiscal anterior a la conquesta, concebuda per a una producció no organitzada individualment —a diferència dels conceptes de la renda feudal estricta—, cosa que no va impedir l'afeixugament de les exigències tributàries. Era possible, doncs, efectuar increments quantitius sense necessitat de modificar les bases imposables.

El pagament de l'alfarda i l'almagram comportava l'assumpció d'una responsabilitat col·lectiva i no tenia efectes radicalment dissolvents sobre l'aljama i els llinatges. Al contrari, sols la coordinació, la solidaritat i l'acció dels llinatges, més enllà de les parelles conjugals estrictes, podien permetre afrontar càrregues que, distribuïdes entre cada una de les unitats familiars, representarien una pressió equivalent, almenys, al doble de l'exercida sobre les famílies dels colons.

L'autonomia de les aljames relictas també es posava de manifest en l'originalitat de la producció agrària respecte a la de les terres dels colons. Així, entre els conreus vinculats al consum domèstic, es privilegiava el panís perquè oferia unes virtualitats —collita estable, elaboració domèstica i menor inversió global de treball— que, precisament, tenien poc a veure amb les característiques produccions feudals. Quant als conreus destinats preferentment a la satisfacció de les càrregues, s'optava, també, per conservar (i probablement potenciar) les principals produccions monetitzables anteriors a la conquesta, com era el cas de les figues seques i les panses. Relacionat amb aquesta comercialització, un aspecte important era el manteniment de la moneda pròpia de la fiscalitat estatal andalusina, que ara s'havia d'obtenir dels mercaders cristians, i la resistència a acceptar la circulació d'un tipus de moneda —el billó— que s'adequava malament, de moment, a les pràctiques i necessitats del camperolat de les aljames.

La capacitat de les aljames autònomes per a concertar «tributacions» o compres dels ingressos reials, tot i que sobre quantitats força ajustades, podia permetre l'obtenció d'un petit marge d'estalvi. Açò no seria possible sense un alt grau d'organització i disciplina de l'aparell comunitari —el *makhzān* i els *shuyūkh* (vells)— sotmès, això sí, a la supervisió exterior dels alamins al servei directe del rei o el senyor. En definitiva, el rei d'Aragó i el seu entorn no menysprearen en absolut l'aprofitament de l'eficient aparell social productiu que la resistència andalusina havia permès conservar. Progressivament, fins i tot, tendiren a protegir-lo i promoure'l. És clar que no deixava de tractar-se d'una qüestió delicada i que la permanència de les aljames autònomes, tot i que cada vegada més aïllades a zones concretes, comportava un evident perill insurreccional. L'eliminació dels pocs *quwwād* que encara tenien castells, entre el 1268 i el 1271, i una preocupació constant pel control i la cura de les fortaleses —que paradoxalment consumia sovint bona part dels tributs de les aljames— pogueren evitar que l'aixecament anunciat del 1276 tingués un èxit major.

Una vegada examinats els processos de la immigració colonial i de l'aprofitament dels colonitzats, m'ocuparé, finalment, de tractar del problema de l'articulació d'ambdós. En primer lloc, cal tenir en compte que el relatiu bon resultat de les operacions de colonització encetades el 1248 havia esdevingut una garantia per al control de les aljames relictas i, per tant, de la seua explotació fiscal. L'autonomia que mantingueren fou posada al servei de la rendibilitat tributària i es connectà

amb els circuits mercantils feudals a través de la comercialització de les produccions destinades a satisfer les càrregues en moneda (figues seques i panses).

Ara bé, ja s'ha dit que el camperolat indígena no s'enquadrava exclusivament, ni molt menys, al si d'aquestes aljames autònomes. Una quantitat molt nombrosa estava desproveïda de patrimonis transmissibles i, per a sobreviure, es veia obligada a treballar les heretats de renda dels cavallers i els altres grans terratinents colonials. En principi, aquesta població d'eixàrics estava constituïda per andalusins desposseïts i reassentats als termes de les viles de colonització, però cal admetre que la seua pervivència a través de generacions posteriors era entrebancada pels límits que la precarietat del seu treball i l'escassetat de la participació en les collites posaven a la seua capacitat de reproducció.

La dualitat fonamental dels andalusins del regne de València responia a dues lògiques diferents del control del treball. El rei i l'alta noblesa, que es reservaren els grups grans i els territoris extensos de les aljames antigues, trobaven més rendible preservar l'autonomia de l'aljama en els termes abans descrits. Tanmateix, per a aquells que controlaven grups i territoris petits, com ara una alqueria aïllada o —més sovint— heretats menors, l'opció anterior resultava absolutament inviable i l'única garantia d'obtenir una renda acceptable per a la seua manera de viure comportava tenir el domini absolut del treball dels eixàrics. Cal tenir en compte, en relació amb aquest fet, que els senyors d'alqueries i d'honors constituïen un dels suports del rei en la seua pugna amb els rics homes i que, per això, era també important per a la corona donar suport a les seues fonts de renda.

Es tractava, doncs, de dues lògiques diferents, però no contradictòries, ja que comportaven estratègies d'optimització dels rendiments adequades a circumstàncies força distintes. Però a banda d'aquesta constatació, la proposta que vull plantejar és que les aljames autònomes, d'una banda, i el fenomen de l'eixaricat, de l'altra, s'articulaven en un sistema general d'explotació colonial del treball indígena que permet explicar l'estabilitat del cos social andalusí durant segles. No pot negar-se, al meu parer, que, sense les aljames autònomes, s'haguera desenvolupat, inevitablement, una tendència a la disminució gradual de la població indígena fins a desaparèixer o quedar reduïda a la insignificança, tal com va ocórrer als regnes de Portugal, Castella, Mallorca i Sicília.⁷ Els patrimonis conservats permeteren perpetuar la fàbrica social andalusina en unes condicions de constricció, als espais reservats per a la seua supervivència, que tendrien a generar a l'exterior un flux d'excedents poblacionals captats per al treball de les heretats dels cavallers i altres terratinents cristians. Aquesta dinàmica permetria corregir la tendència a la disminució dels eixàrics i, sobretot, dispensaria els rendistes beneficiats de la seua explotació d'assumir els costos de reproducció de la mà d'obra, és a dir, d'alleugerir les particions o atorgar un usdefruit estable de la terra als llauradors musulmans.

La hipòtesi de connexió de les dues lògiques descrites ofereix unes semblances clares, que no ocultaré, amb les polítiques de manteniment de les reserves de mà d'obra índigenes posades en

7. El cas del regne d'Aragó, al contrari, pot constituir un precedent, a menor escala, del valencià. Mereix, no obstant això, estudis específics i més precisos que els actualment existents, atès que, sota la denominació de *eixàrics*, s'inclouen allí situacions diverses no comparables sempre a la desposseïció característica dels valencians.

la pràctica durant la colonització recent d'Àfrica. Unes semblances que ultrapassen les aparences formals, que caldria explorar amb més profunditat i que justifiquen amb més contingut, pense, l'aplicació de la noció de reserva a les aljames autònomes del regne de València.

El petit camperolat colonial va restar al marge dels beneficis directes. Però percebia clarament que els camperols andalusins permetien l'amortització de grans extensions de terres a les mans dels cavallers, mentre les seues heretats s'esmicolaven sense remei. Durant la guerra dels anys 1276-1277 moltes moreries i llogarets de cavallers, que, per cert, no s'havien revoltat, foren assaltats implacablement. L'esclat de violència no es va deturar ací: els atacs massius s'incrementaren en finalitzar el conflicte i es perllongaren episòdicament durant més de quinze anys, almenys. L'explotació diferencial, paradoxalment, havia resultat en principi avantatjosa per als colons camperols en la mesura que els havia fet gaudir d'unes exigències rendístiques poc oneroses. Però, quan els agermanats del 1521 anaren a batejar musulmans (en el millor dels casos), no es limitaven a efectuar una humiliació gratuïta: pretenien, confusament si es vol, esborrar la diferenciació de les condicions d'explotació que, en afavorir els senyors de llauradors andalusins, entrebancaven les possibilitats de millorar la situació del camperolat cristià, la major part del qual va ser sotmès a les tendències empobridores generades pel funcionament del sistema feudal.